

**2000'Lİ YILLARIN TÜRKİYE'SİNDE İKTİDAR İLİŞKİLERİNİN DIŞINDA KALMAK: YENİ BİR
EPIKUROŞÇULUK MÜMKÜN MÜ?****Dr. Öğr. Gör. Sabır GÜLER SEVLİ*****ÖZET**

Epikuros, yaklaşık 2000-2500 yıl önce dönemin en önemli Polislerinden biri olan Atina'da etkileri günümüze kadar süren ünlü felsefe okulunu kurmuştur. Bu okulda öğrencileriyle ve dostlarıyla birlikte hazırlığı (hedonizm) temel alan ahlaki öğretiyeye dayalı felsefesini oluşturan Epikuros, fizik (physeus) ve mantıkla (kanon) da bu öğretiyeyi temellendirmek üzere ilgilenmiştir. Epikuros'un felsefesini oluşturduğu koşullar, Yunanlıların Polisle özdeşleştiği evrenin yıkılmaya yüz tuttuğu, yaşamını Polise özgü kurum, kuruluş, felsefe ve değerlerle kuran, siyaseti, demokrasiyi, kamusalı ve özelini Polisle özdeşleştiren "Yurttaş" (polites) Yunan insanının Polisin çökmesiyle kimlik kaybına uğrayarak boşluğa düştüğü bir dönemi yansıtır. Epikuros da kurduğu okul ve oluşturduğu felsefeyle atomize olan, kimlik kaybına uğrayan bu Yunan insanına mutlu olmak için siyaset ve kamusalıdan uzak durmayı salık vererek, "rahatlatıcı ve kurtarıcı" bir yaşam bilgeliği ve yaşam felsefesi sunmuştur.

Fazıl Say da 1 Kasım 2015 seçim sonuçlarına ilişkin yazdığı yazıda 2000'li yılların Türkiye'sinde, AK Parti iktidarıyla Cumhuriyet'e özgü kurumların ve değerlerin yitip gittiği kaygısıyla mutsuz olan Cumhuriyetçi, çağdaş, laik, ulusalcı, sosyal demokrat kesimlere Epikuros'un felsefesinin içerdiği düşüncelere benzer tavsiyelerde bulunmaktadır. Fazıl Say'ın, 1 Kasım seçimlerini bir yenilgi olarak gören toplumun muhalif kesiminin çoğunluğunca da paylaşılan ve bir bakıma "Yeni-Epikurosçuluk" olarak adlandırılabilir bu görüşlerinin modern zamanlarda/modern devletlerde uygulanabilirliği ise tartışmalıdır. Bunun nedeni ise modern devletlerde iktidarın kuruluş ve iktidar pratiklerinin sürdürülüş biçiminden kaynaklanmaktadır. Bu makalede, bu yaşam felsefesinin tarihsel olarak hangi koşullarda nasıl ve neden ortaya çıktığı, bu felsefenin amaç edindiği mutlu olmak için 'siyasal olandan uzak durma eylemi'nin modern devletlerde mümkün olup olmadığı, eğer mümkün ise arzulananın aksine modern devletlerdeki iktidar ilişkileri ve pratiklerini mümkün kılıp kılmadığı, bu iktidar ilişkilerini yeniden üretip üretmediği tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Epikuros, Yaşam Bilgeliği, Hedonizm, Yeni-Epikurosçuluk, İktidar.

**STAYING OUTSIDE FROM POWER RELATIONS IN 2000's TURKEY: IS A NEW
EPICUREANISM POSSIBLE?****ABSTRACT**

Epicurus founded the famous philosophy school in Athens, one of the most important police of the period, about 2000-2500 years ago. Epicurus, who formed his philosophy based on moral doctrine based on hedonism (hedonism) with his students and friends in this school, was also interested in physics (physeus) and logic (canon) to base this teaching. The conditions of Epicurus' philosophy are that the universe in which the Greeks identify with the Police is about to collapse, the "Citizen" (polites), who establishes his life with the institutions, organizations, philosophies and values specific to the Police, identifies politics, democracy, public and private with the Police, the Greek people lost their identity and lost their identity with the collapse of the Police. reflects a period in which it fell. Epicurus also offered a "relaxing and liberating" wisdom of life and life philosophy by recommending to stay away from politics and the public in order to be happy to

* Mersin Üniversitesi. Orcid No: 0000-0001-9498-6154, e-mail: gulersabir@yahoo.com.tr

Makale Geliş Tarihi: 19.11.2020

Makale Kabul Tarihi: 30.12.2020

Sayfa sayısı: 22-43

this Greek person who was atomized by the school he founded and the philosophy he created and lost his identity.

Fazıl Say on November 1, 2015 election in the article he wrote about the results of 2000s Turkey, the AK Party Republicans unhappy with concern that wandered out of the Republican specific institutions and values of power, contemporary, secular, nationalist, contained in Epicurus' philosophy of social democrats gives advice similar to thoughts. The applicability of Fazıl Say's views, which are shared by the majority of the opposition section of the society, which sees the November 1st elections as a defeat and can be called "Neo-Epicurianism" in a sense, is controversial in modern times / modern states. The reason for this stems from the way in which power is established and practices of power are maintained in modern states. In this article, how and why this philosophy of life emerged historically, whether the act of 'keeping away from the political' in order to be happy is possible in modern states, if possible, by making possible power relations and practices in modern states contrary to what is desired. It has been discussed whether it does not, whether it reproduces these power relations.

Keywords: Epicurus, Wisdom of Life, Hedonism, Neo-Epicureanism, Power.

GİRİŞ

“Yıllarca gayret ettik çoğumuz, gerçek şu ki; ‘başaramadık.’ Ama bu kendimizle ilgili bir konu değildir. Kendimize dönelim... Bu tuhaf ‘dost–düşman’ çatışmasından çok sıkıldık artık, şunu anlayalım, ‘değişmek istemeyen birisini değiştiremeyiz.’ Diyecek fazla bir şey kalmadı. Biz kendi aydınlığımızda, işimizi daha da iyi yapalım, çocuklarımızı iyi yetiştirelim, üretelim, güzel yaşayalım.”

“Diyecek fazla bir şey kalmadı.

Biz kendi aydınlığımızda, işimizi daha da iyi yapalım, çocuklarımızı aydınlıklar içinde, bu dünyanın ve insanlığın ‘pozitif olma umudu’nda yetiştirelim, gerçekçi olalım, üretelim, güzel yaşayalım... İyi yapılan bir şey dünyanın her yerinde kabul görür...

Yıllarca gayret ettik çoğumuz.

Yazdık, çizdik, eleştirdik gerektiği yerde...

Ve bunu, kendi işimiz olmadığı halde üstlendik. Çoğumuz -birey ve yetenek olarak- dünyaya donanımızla katkı sunmaya odaklanmak dururken, mecbur hissedip buna odaklandık...

Gerçek şu ki; ‘başaramadık’.

Bir başkasını ikna etmek mümkün olamadı...

Dostlar, bakın, bu kendimizle ilgili bir konu değildir.

Şimdi iş değişti,

Kendimize dönelim...

Kendi cevherimizin aydınlığına, öz yaşamımıza...

‘Başkasını ikna etme konusu’ bu toplumda zor bir zanaat.

Bu dönemde, rüzgâr bizim istediğimiz yöne esmiyor...

(...)

Birçok kişi açısından artık ‘muhalif olmak’ gerçekten kendini körü körüne yakmak anlamıyla eşitlenecek.

Bu tabii ki yazık bir durumdur.

Keşke demokrasi kazansaydı, ‘farklılıklar’ eşit değer görseydi, keşke, keşke...

Şartlar elvermedi.

13 yıllık bu iktidar, 17 yıla uzadı... Daha da uzar belki... Bilmiyoruz...

Ben, hem ülkemde, hem tüm dünyada, müziğimi yapmaya, bestelemeye, inandığım aydınlığa ve insanlığa koşarak, doğru hissettiğim her şeyi yazmaya devam edeceğim.

Benim için yaşamak bu umutlardan oluşuyor...

Sabahın erken saatlerinde bir yürüyüş ile fotoğraf çekerek, günü düşünerek, tüm benliğim ile nefes alarak ve yaşadığımız için mutlu olarak...

Kimse yüreğindeki yaşama umudunu, aydınlıkları kaybetmemeli.

Artık taksicilerle, siyaset veya gündem konuşmayız da, havadan sudan konuşuruz ya da hiç konuşmayız...

Kimse hayata küsmemeli...

Yaşamak güzel çünkü...

Yaşayabilelim..."

Yukarıdaki ifadeler, 1 Kasım 2015 seçimlerinin hemen sonrasında, dünyaca ünlü piyanistimiz Fazıl Say'ın resmi twitter hesabından ve Cumhuriyet Gazetesinde "Yeni hayat" başlığıyla yayımlanan yazısından alınmıştır.¹

Fazıl Say'ın 1 Kasım 2015 seçimlerinden sonra siyasal yaşamdan uzak durmayı salık veren bu düşünceleri, AK Parti iktidarına muhalif kesimlerde etkili olmuştur. Fazıl Say'ın bu sözleri, 2002 yılında AK Parti'nin iktidara gelmesi ve devam eden yıllarda da iktidarını koruması, 16 Nisan 2017 Referandumuyla "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi"ni kurması ve nihayetinde 24 Haziran 2018 seçimleriyle de yeni sistemi hayata geçirmesi, AK Parti iktidarının değişebileceğini umut eden ancak bu umudu her defasında hayal kırıklığıyla sonuçlanan birçok kişinin ortak duygusunu dile getirdiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Fazıl Say bu söyledikleriyle, Cumhuriyete özgü kurum, kuruluş, yaşam tarzı ve geleneklerin gerilediği veya toptan yok edildiği endişesine kapılan Cumhuriyetçi, laik, ulusalcı ve sosyal demokrat kesimlerin adeta sözcüsü olmuştur denilebilir.

İktidara geldiği 2002 yılından itibaren girdiği her seçim veya referandumdan artan oy oranlarıyla galip çıkan AK Parti, 13 yıl sonra ilk kez 7 Haziran 2015 seçimlerinde ciddi oranda oy kaybına uğramış ve tek başına hükümet kuracak çoğunluğu kaybetmiştir.² Koalisyon kurma girişimlerinin de sonuçsuz kalması üzerine seçimler 1 Kasım 2015'te yenilenmiş, AK Parti yine % 49,5 gibi yüksek bir oranla bu seçimlerin galibi olmuş ve tek başına hükümet kurabilecek çoğunluğu elde etmiştir. 7 Haziran seçim sonuçlarının iptal edilmesi ve iki seçim arasında Türkiye'de yaşanan olaylar,³ AK Parti ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'a muhalif olanlarda düş kırıklığı yaratmıştır. Bu kesimler, 7 Haziran 2015'te yapılan seçimlere, AK Parti iktidarının yıkılabileceğine dair büyük ümitler beslemiş fakat 7 Haziran seçimlerinin devamı niteliğindeki 1 Kasım seçim

¹ Say, F. (03.11.2015) Yeni Hayat, <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/fazil-say/yeni-hayat-403761>. Son erişim tarihi, 05.06.2020. <https://twitter.com/fsofficial> (Erişim Tarihi,03.11.2018).

² AK Parti 2011 genel seçimlerinde % 49,8 oranında oy almış, 7 Haziran 2015 seçimlerinde ise bu oran % 40,9'a gerilemiştir.

³ Türkiye, 7 Haziran 2015 ile 1 Kasım 2015 seçimleri arasında geçen beş aylık süre zarfında; İşid'in saldırısı sonucu 20 Temmuz'da Suruç'ta 33 kişinin ölmesi, 10 Ekim'de Ankara'da Barış Mitinginde iki ayrı bombanın patlaması sonucu 102 kişinin yaşamını yitirdiği iki bombalı eylem, sınır ötesi operasyonlar, Türkiye genelinde gözaltı ve tutuklamalar, Doğu ve Güneydoğu kentlerinde sokağa çıkma yasakları asker, polis ve sivil ölümleriyle oldukça kaotik bir dönem yaşamıştır.

sonuçlarıyla bu ümitlerinin boşa çıktığını görmüşlerdir. 7 Haziran seçim sonuçlarıyla beliren son umut da 1 Kasım seçimleriyle yok olmuş, buna paralel “Ak Parti’nin yenilmezliği” düşüncesi de iyice pekişmiştir.

AK Parti’nin her seçimden birinci parti olarak çıkması ve ülkeyi muhafazakâr, dini ve otoriter değerlere göre yönetmesi, iktidara muhalif olanların, Cumhuriyet’e özgü kurumların, değer yargılarının ve yaşam felsefesinin tehdit altında olduğunu düşünerek karamsarlığa kapılmalarına, kendilerini boşlukta hissetmelerine neden olmuştur. Bu boşluk, bu kesimlerin, çoğunlukla AK Parti iktidarıyla uğradıkları ya da uğrayacakları statü değişikliği, mevki ve kimlik kaybı korkusuyla oluşmuştur.

AK Parti iktidarında Cumhuriyet’e özgü kurum ve kuruluşların değiştirilip dönüştürülmesiyle, kendisini “vatandaş” olarak Cumhuriyet’in bir parçası ve kurucusu olarak gören ve bu kimlikle siyasal ve toplumsal hayata katılan bu kesimlerin, uzun zamandır altlarında sallanan zeminin yıkılmaya yüz tutmasıyla, yaşama yeni bir anlam verecek ve davranışlarını yönlendirecek felsefi ve ahlaksal dayanaklara gereksinim duymalarına neden olmuştur. İşte bu gereksinimi karşılayacak davranış felsefesi, Fazıl Say’ın söyleminde somutlaşan, ahlaksal öğeler barındıran ve geniş kesimlerce de paylaşılan bir yaklaşım olarak belirlemektedir.

Bu yaklaşım, bireyin mutluluğunun toplumsal ve siyasal olaylardan “uzak” durulmasıyla sağlanabileceğini içermektedir. Bilgece bir yaşam felsefesi ve yaşam pratiği sunan bu ahlaki yaşam felsefesinin tarihsel kökleri oldukça eski dönemlere, Antik Yunan felsefesinin gerileyip Helen dönemi felsefesinin başladığı zamanlara kadar dayanmaktadır. Epikuros, bu dönemde kurduğu okulla “yaşayış bilgeliği” öğretisi merkezinde geliştirdiği felsefesiyle bireye nasıl mutlu yaşanacağını göstermeye çalışmıştır.

1- Yaşayış Bilgeliği Felsefesi

Epikuros, yaşamı ve yapıtları

Helen döneminin dört büyük okulundan birinin kurucusu Epikuros MÖ 342 yılında Samos adasında (Sisam) Atinalı Neokles ile Khairestrate’nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. On dört yaşında felsefeye ilgi duyan Epikuros, ilk önce Samos’ta ardından Atina’da Platoncu bilgelere öğrenim görmüştür. Atina’da fazla kalmayan Epikuros, Samos’taki Atinalıların Makedonyalılar tarafından sürülmesi üzerine İzmir yöresinde bugünkü Değirmendere olan Kolophon’a babasının yanına gitmiştir. Bir süre burada yaşayan Epikuros, daha sonra Atina’ya dönmüş, bir süre öteki

filozoflarla birlikte felsefe yapmış, sonra kendi adıyla anılan bir okul kurup kendi görüşlerini açıklamaya başlamıştır (Laertios, 2015:469).

Okulunu Atina’da kuran Epikuros, bu okul için çitle çevrili bir bahçe satın almış ve bu nedenle Epikuros’un okuluna “Bahçe” anlamına gelen *Kepos* denilmiştir. Epikuros, “Bahçe”sinde ya da Yunanca adıyla *Kepos*’unda dostları ve öğrencileriyle birlikte toplumsal ve siyasal olaylardan uzak, oldukça sade bir yaşam sürerek felsefesini oluşturmuştur. Epikuros’un (öl. M.Ö. 271) ölümünden sonra kendisine bağlı topluluklar Akdeniz’in dört bir tarafına yayılmış ve Cicero’nun arkadaşı Atticus (MÖ 110-32), Roma’nın ileri gelen bazı şahsiyetleri ve tiran katili Kassios, Epikurosçuluğu benimsemiştir (Warren, 2017: 519).

Epikuros’un yaşamı boyunca oldukça fazla yazdığı bilinmektedir. Kendisinin de Epikurosçu felsefeden etkilendiği iddia edilen Diogenes Laertios (2015) yapıtında, Epikuros’un çok sayıda ve önemli eserlerinin bulunduğunu ileri sürmekte ve bu eserleri “Doğa Üzerine (otuz yedi kitap), Atomlar ve Boşluk Üzerine, Aşk Üzerine Doğa Bilginlerine Karşı Yazılmış Eserlerin Özeti, Mağaralılara Karşı, Sorunlar, Temel Özdeyişler, Seçimler ve Sakınımlar Üzerine, Erek Üzerine, Ölçüt Üzerine ya Kanon, vb...” olarak sıralamaktadır. Ayrıca Laertios eserinde Epikuros’un öne sürdüğü görüş ve felsefesinin özetlendiği Epikuros tarafından yazılmış üç mektuptan da söz etmektedir. Bu mektuplardan ilki Heredot’a yazılmıştır ve Epikuros’un doğa üzerine düşüncelerini kapsamaktadır. İkinci mektup ise Epikuros’un Pythokles’e yazdığı ve gök olaylarına ilişkin düşüncelerini açıklamak üzere kaleme aldığı mektuptur. Üçüncü mektup ise Menoikeus’a yazılmış olup Epikuros’un insan yaşamına ilişkin düşüncelerini kapsamaktadır.

Verimli bir yazar olan Epikuros’un bu eserlerinin büyük bölümü günümüze ulaşmamıştır. Epikuros’un felsefesi daha çok mektuplarından bilinmektedir. Epikuros’un aynı zamanda ortaya koyduğu ilkeleri mutlak doğrularmış gibi öğrencilerine kabul ettirip ezberletmesi de felsefesinin diğer okullara kıyasla daha uzun süre bilinmesi ve yaşatılmasına neden olmuştur. Böylece öğrencileri ezberledikleri temel öğretileri diğerlerine de aktarmış, Epikuros’un görüşlerine yeni olacak bir şey katmadıkları gibi onun ilkelerini yinelemişlerdir. Bununla birlikte günümüze ulaşan Romalı Şair Lucretius’un (1974)⁴ Epikurosçuluğu anlattığı *De Rerum Natura (Evrenin Yapısı)* adlı şiiri de Epikuros ve felsefesi hakkında bilgi vermektedir.

2- Epikuros’un Felsefesini Oluşturduğu Dönemin Sosyo-Politik Özellikleri

⁴ Lucretius’un bu eserine <https://docplayer.biz.tr/25844485-Lucretius-evrenin-yapisi.html> adresinden de ulaşılabilir (Erişim Tarihi. 16 Temmuz 2018).

Siyasal belirsizlikler ve iyi yaşam arayışı

Epikuros'un felsefesini oluşturduğu dönem, Yunanlıların siyasi ve toplumsal olarak *Polisle*⁵ özdeşleştiği evrenin yıkılmaya yüz tuttuğu döneme rast gelmektedir. M.Ö 339 yılında Makedonya Kralı 2. Philoppos'un Yunan ordularını yenmesi üzerine, Yunan dünyasında Helenistik Çağ olarak bilinen yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni tarihsel döneme "Helenistik Çağ" denilmesinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerden birincisi, Yunan *Polis*lerinin yani kent devletlerinin bu dönemde toplumsal olarak yaşamalarına rağmen siyasi özerkliklerini yitirmesidir. Bu döneme Helenistik Çağ nitelemesinin yakıştırılmasının ikinci nedeni ise kültürel alanda yaşamaya başlanan değişikliklere işaret etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu tarihsel kesitte, Yunan dünyasında siyasi değişikliklerin yanı sıra kültürel değişimler de söz konusudur. Makedonya kralı III. Aleksandros'un (Büyük İskender) Asya seferlerinde fethettiği yerlerde yaşayan halklarla, Yunan dünyasının tanışmaya başlaması, Batı ile Doğu kültürlerinin kaynaşıp karışmasına vesile olmuştur. III. Aleksandros'un başlattığı kabul edilen Helenistik Çağ ile birlikte, Ağaoğulları'nın (2004:388) da belirttiği üzere, "Yunanlının diğer insanlara bakışı değiş(miş): Yunanlıların barbarlardan üstün oldukları varsayımı geçerliliğini yitir(miştir)."

Bu yeni tarihsel döneme Helenistik Çağ denilmesinin diğer ya da üçüncü nedeni ise, yıkılan Yunan kent devletlerinin yerine daha büyük siyasi birimlerin yükselmesi ve bunların *Polis*lerden farklı olarak tek kişi (monark) tarafından yönetilmesidir. III. Aleksandros'un ölümüyle, ordusunun önde gelen komutanlarının kendi krallıklarını kurmak üzere verdikleri askeri ve politik mücadeleler uzun yıllar sürmüş, bu mücadeleler sonunda Makedonya İmparatorluğu yıkılarak yerine Makedonya ve Yunanistan'da Antigonos Krallığı, Anadolu, Suriye ve İran'ı içeren Selevkoslar Krallığı ve Mısır'da Ptolemaioslar Krallığı kurulmuştur. Kırk yılı aşan bu mücadeleler süreci Yunan

⁵ Bugünkü Politika sözcüğünün kökenini oluşturan *Polis*, Eski Yunan kent devletidir. Sözcüğün çoğulu *Poleis*'tir (Ana Britannica, c.18, s.83) ve Latince karşılığı "civitas"tır. *Polis*, siyasi düşünce içinde farklı biçimlerde okunmaya ve anlamlandırmaya açık bir kavram olmuştur. Kavrama ilişkin farklı okumaların ve anlamlandırmaların temel nedenlerinden biri, yine siyasi düşüncede üzerinde tam anlamıyla uzlaşma sağlanamayan bir kavram ve yönetim şekli olarak *demokrasiden* kaynaklanmaktadır. Buna göre örneğin *Polis* siyasi tarihte kimi yaklaşımlarla doğrudan demokrasinin uygulandığı siyasi birimler olarak ele alınırken (örneğin Kışlalı, 1984) kimi yaklaşımlarla kadınların, yabancıların (metoikos), kölelerin siyasetten dışlanmaları ve özellikle kölelik gibi bir kurumun varlığı dolayısıyla demokratik birimler olarak değerlendirilmelerinin tartışmalı olduğu öne sürülmektedir (bkz. Anderson (2017)). *Poliste* demokrasiyi bir rejim sorunu bazında değerlendiren bu görüşlerin yanı sıra *Polis*in klasik döneminde bir Yunanlı için ne anlama geldiğini sorgulayan yaklaşımlar da mevcuttur. Bu bakış açısına göre klasik dönemde bir Yunanlı ancak *Polisle* birlikte "birey" olabilmektedir. *Polisle* birlikte "yurttaş" olan bu bireylerin yaşamı, mutluluk, eşitlik ve özgürlük anlayışları, kamusal yaşam dolayısıyla anlam ve değer kazanmakla birlikte, *Polis* terimi ve kavramının farklı kullanımları ve anlamları dolayısıyla *Polis* en yalın haliyle yani siyasi birim olarak ele alınmaktadır (Örneğin Ağaoğulları, 2004; Yalçınkaya, 2016). Bu makalede de *Polis* bu anlamıyla kullanılacak ve bu nedenle de italik vurguyla yazılacaktır.

dünyasında katliamların ve zulümlerin arttığı kargaşa, savaş ve belirsizlikler dönemi olarak tanımlanmaktadır (Bkz. Ağaoğulları, 2004: 388).

Helenistik çağın siyasal olarak kendinden önceki dönemden önemli farklı özelliği *Polisin* gerileyip imparatorluğun ve krallıkların kurulması olmakla birlikte, bu dönemin en ayırt edici boyutu Yunan insanının dünyasının değişmesi olarak belirmektedir. Varlığını, yaşamını *Polise* özgü kurum, kuruluş, felsefe ve değerlerle kuran, siyaseti, demokrasiyi, kamusalı ve özelini *Polisle* özdeşleştiren “Yurttaş” (*polites*) Yunan insanı, *Polisin* çökmesiyle kimlik kaybına uğrayarak boşluğa düşmüştür. Ağaoğulları’nın (2004:389) da aktardığı üzere, “Aristoteles ile birlikte, *Polisin* bir parçası biçiminde siyasal hayvan (yani *polites*) olan insan öl(müş); Aleksandros ile birlikte insan birey olarak ortaya çık(mıştır).”

Polisin çökmesiyle birlikte boşlukta kalan, toplumsalını ve toplumdaki konumunu yitiren birey, bu yeni siyasal duruma ayak uydurabilmek, yaşamını düzenlemek üzere “davranış felsefeleri”ne (Ağaoğulları, 2004:389), yaşam duygusuna ihtiyaç duymuştur. İyi yaşama ve nasıl yaşayacağına ilişkin bir arayış içinde olan Yunan insanı bu dönemde bu arayışının karşılığını ve bu felsefeyi Epikuros’un *Kepos*’unda⁶ bulacaktır.

Hedonizm ve risklerden kaçınma: Epikuros’un bilgi felsefesi

Platon’un ve Aristoteles’in inanılmaz genişlikteki felsefeleri ve bu felsefeleri besleyen *Polisin* sona ermesi “siyasi felsefe”nin de sonlandığı ve “Helenistik” dünyanın giderek daha fazla etik sorunlarla uğraşmaya başladığı dönem olarak kabul edilmektedir (Bkz. Solomon ve Higgins, 2017: 100). Bu dönemde Platon’un Akademisi birkaç yüzyıl daha felsefede önemli bir rol oynamaya devam etmişse de Aristoteles’in metafiziği, daha materyalist bir dünya görüşü doğrultusunda çoğunlukla reddedilmiştir. Kozmolojide olmayan Helen döneminin bu yeni felsefesi kendisinden sonraki çağları da etkileyecek biçimde ahlaki felsefenin merkezi olarak almıştır. Felsefe bu dönemde “popüler” bir girişim, haline gelmekle kalmamış aynı zamanda, kurgusal ve teorik bir bilgi yığını olarak değil iyi yaşamının yollarını öğreten pratik bir faaliyet olarak görülmüştür (Solomon ve Higgins, 2017:101).

Epikuros bu ortamda kurduğu okuluyla bireyin mutluluğunu sağlayacak olanakları araştırmıştır. Epikuros’un felsefesi genellikle kanon (mantık), physeus (fizik) ve ethika yani ahlak

⁶Bu dönemin insanının yöneldiği diğer felsefe okulu “Stoa Okulu”dur. Stoa Okulu ve bu dönemdeki diğer felsefi yönelimler için bkz. Copleston (1996).

olmak üzere üç bölüme ayrılarak incelenmektedir. Epikuros, eytişim ya da mantıkla ancak doğrudan doğruya fiziğe hizmet ettiği ölçüde ilgilenmiştir. “Ama Fizik de onu yine ancak Törebilime (Ahlak) hizmet ettiği ölçüde” ilgilendirmiştir (Copleston, 1996:28). Epikuros’a göre mantık, insan bilgisinin genel kurallarını, yasalarını, ölçülerini ortaya koymaktır. Yani mantık insanın dünyada kapladığı yerin felsefi yorumunu sunar. Bu yer ise güzel, huzurlu, mutlu bir hayat kurmayı amaçlamalıdır. Bu anlamda da mantık, iyi bir yaşam için bilgi sahibi olma yöntemidir.

Epikuros’un “bilgi kuramı” duyumcu bir nitelik taşır. Buna göre tüm duyuların dünyanın hakikatte nasıl olduğunun en doğru tasviri olduğu konusunda ısrar eder (Epikuros, 2019:62). Fakat yine de Epikuros’a göre sadece duyulara dayanarak maddi gerçekliğin bilgisi elde edilemez. Örneğin bir su bardağının içinde eğri duran bir kaşığı görme duyumuza dayanarak kaşığı eğri olarak kabul edemeyiz. Bu amaçla duyularımızla elde ettiğimiz izlenimleri farklı şartlar altında deneyerek gerçek bilgiye ulaşmalıyız. Bu örnekte olduğu gibi kaşığın gerçek bilgisini edinebilmek için görme duyumuzun yanı sıra dokunma duyumuzdan da yararlanmalıyız. Bu yöntem doğrudan algılanamayacak şeyler söz konusu olduğu zaman bile uygulanmalıdır, bu durumda da edindiğimiz görüşlerin hiçbir duyumla çelişmemesi gerekir (Warren,2017:520). Duyuların birbirini çürütmemesi gerekir çünkü akıl duyulara bağlıdır. O halde algılar ve duygular, duyuların sonucudur. Epikuros’a göre kavramlar da daha önceden duyularımızla algıladıklarımızın zihinde yansması yani duyular aracılığıyla aklın ulaştığı tasarımlardır. Yani insan varlıklardan söz edildiğinde, varlıklar somut olarak karşısında olmasa da kullanılan kavramların bu varlıklara ait olduğunu bilir. Çünkü bunları daha önceden duyular aracılığıyla algılamış ve zihninde resmetmiştir.

Epikuros’a göre physeus yani fizik evreni, doğayı açıklamak için vardır. Doğa ve evren bilindiği zaman olayların nedenlerinin doğal olduğunu görmek mümkün olur. Bu ise insanın hiçbir şeyden korkmaması -ölüm, boş inançlar, efsaneler, vb gibi- için gereklidir. Her şeyin doğal olduğunu kavrayan insan yaşamda mutlu olur, yaşamdan haz alır ve mutluluğa ulaşır. Epikuros (2019) bu durumu şu sözleriyle dile getirir: “...doğa araştırmalarının amacı, en önemli olayların nedenlerini saptamak olmalıdır, mutluluk da buradadır...Bütün bunların ötesinde şunu da anlamalıyız: İnsan ruhunda kopan belli başlı fırtınaların kaynağı bu gökcisimlerinin mutlu ve ölümsüz olduğu inanışıdır,... efsaneler yüzünden ya da sanki ölümün bizimle bir ilgisi varmış gibi, ölümün getirdiği duyumsamazlıktan korktuğumuz için, durmadan bir kötülük beklentisi ya da kuşkusu içinde olmamız... zihnin akıldışı bir sapması sonucu düşmemizdir; böylece insan bu korkulara bir sınır koymazsa, bu konuda boş düşünceler besleyenlerle eşit hatta daha yoğun bir

sarsıntı içine girer. Böylece düşünür, bilgi sahibi olma yöntemi olarak gördüğü mantıkta olduğu gibi fiziği de insanın mutluluğuna, yaşamdan haz almasına koşar.

Epikuros, fizikte atomcudur ve filozofun, materyalist düşünce denilince akla ilk gelen Demokritos (MÖ 460-360) ve Leukkipos'un (MÖ 5. Yüzyılda yaşadığı sanılmaktadır) atomcu öğretilerinden etkilendiği kabul edilmektedir. Günümüze kalan eserlerinden Herodotos'a yazdığı mektuptan, insanların, cisimlerin ve dünyaların cevherlerinin bölünmez elemanlar olan atomlardan oluştuğu bilgisini edinmekteyiz (Bkz. Epikuros, 2019: 63- 72). Boşlukta sürekli hareket eden, sürekli devinen atomlar, ağırlıkları yüzünden yukarıdan aşağıya doğru düşerler. Yukarıdan aşağıya doğru düşen atomlar bu düşüşte birbirleriyle çarpışırlar. Ağırlıklarına ve türlerine göre birleşen atomlar nesnelere, varlıkları meydana getirirler. Fakat atomların düşüşleri her zaman düz, doğrusal ve aynı biçimde olacak şekilde bir hareket içermez. Atomların birbiriyle çarpışması rastlantısallığı ve sapmaları da içerir. Atomların yönlerinden sapabilme güçleri özgürlükten kaynaklanır. Tıpkı atomlar gibi atomlardan oluşan insan da "özgür istence, yani davranışlarını ve eylemlerini aklı (ruhu) doğrultusunda düzenleme yetisine sahiptir" (Ağaoğulları, 2004: 400). Böylece insan düzenli düşüşlerle birbiriyle birleşen atomlar gibi düzenli hareket edebilecekleri gibi düz, doğrusal olmayan ya da bir başka deyişle rastlantılarla, sapmalarla meydana gelen olaylar karşısında da yine kendi yazgısını kendisi belirleyebilir.

Epikuros'ta ahlak felsefesi

Epikuros'un felsefesi her ne kadar mantık, fizik ve ahlak olmak üzere üç bölüme ayrılrsa da filozofun asıl olarak amacı, insanın nasıl mutlu olacağını açıklamaktır. İnsanın nasıl mutlu olacağı sorusu da *ethika*'nın (*ahlak*) konusu olduğundan Epikuros, daha çok ahlak felsefesinin düşünürü olarak görülmektedir.⁷ Epikuros, ahlak açısından neyin iyi, neyin kötü olduğunun kararlaştırılması gerekliliği ortaya çıkınca, haz ve acı deneyimlerinin hakikatin ölçütü sayılması gerektiğine inanır (Bkz. Warren, 2017:522). Haz (*hedone*) ve acı (*pathe*) doğal duygulardır ve bütün varlıklar acıdan kaçıp haza yönelmeye çalışırlar. Haz, mutluluğu sağlayan başlıca değerdir ve kişinin bütün yapıp ettikleri hazzı amaçlamalıdır.

Zihinsel dinginliğe büyük önem veren Epikuros'un hazzı öğretisinin (hedonizm) kaynağı, bu öğretiyi Yunan dünyasında ilk olarak ortaya koyan Kyrene Okulu'dur. Epikuros, Kyrenelilerin her türlü hazzı hedef alan öğretilerinden farklı olarak kendi hazzı öğretisini duyuların sunduğu kanıtları

⁷ Epikuros'un ahlak felsefesinin ön plana çıkması onun bir siyaset felsefesine sahip olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu konuya ileride yer verilecektir.

göz önüne almanın yanı sıra, hazcılıkta akıl ve muhakemeye de önemli bir rol atfetmektedir. Farklı koşullar altında denenmeyen duyuların bilgisi nasıl bir nesneyi yanlış algılamaya neden olmakta ise, “potansiyel bir arzu nesnesi de haz algımıza bizi, hazzın azami düzeyde yaşanmasını fiilen imkânsız kılacak yanlış seçimler yapmaya itecek şekilde görünebilir” (Warren, 2017:523). Bu nedenle de haz duygusu için akıl ve muhakeme son derece önemlidir ve her türlü haz hedef alınmamalıdır. Çünkü belirli ya da her türlü hazzı elde etmeye çalışmak, daha iyi bir hazza ve daha büyük bir mutsuzluğa, acıya neden olabilir.

Hazcı öğretisiyle “son derece haz düşkününü birisi olduğu yönünde bir ün bırakan... lüksten hoşlanan, hatta aşırı hoşlanan, duyusal zevklere önem veren kişi” (Solomon ve Higgins, 2017: 101) olarak ünlenen ve “kendisinin duyması halinde üzüleceği” (Solomon ve Higgins, 2017:101) düşünülen Epikuros⁸, bu öğretille asıl olarak insanın risklerden kaçınmasını ve insanın ölçülülüğünü hedeflemektedir. Filozof, hazcılığa ilişkin görüşlerini dile getirirken adeta bu tehlikeyi sezinleyerek, hazzı hayatın en üstün amacı olarak görmekle “ne sadece her şeyin tadını çıkarmak isteyen sefihlerin zevklerini, ne de maddi hazları söylemek” istemediğini ısrarla belirtir (Epikuros, 2019:57). Kendi öğretisini bu biçimde anlayanların bilgisiz insanlar olduklarını ya da kötülük olsun diye anlamaz göründüklerini ileri süren Epikuros’a göre haz, bedenen acı çekmemek ve ruhen de hiçbir huzursuzluk duymamaktır. Hatta filozof bu görüşünü temellendirmek üzere sıklıkla doğaya uygun ölçülü bir fakirliğin asıl olarak zenginliği ifade ettiğini buna karşı da hiçbir sınır tanımayan zenginliğin asıl fakirlik olduğunu da ileri sürer (Epikuros, 2019:78). Kendine hakim olma ve ölçülülüğü her şeyden hatta felsefeden bile üstün gören düşünürü göre, bu iki erdem bütün erdemlerin kaynağıdır (Epikuros, 2019:58).

Epikuros’a göre üzüntü ve huzursuzluk kaynaklarını ortadan kaldırmayı başaranlar, en zevkli hayatın tadını alacaklardır. Bu doğrultuda da insana düşen arzularını titizlikle bir sınava tabi tutmak ve gereksiz olanlardan kurtulmaktadır. Tüm arzuların hâkimiyetinden kurtulmanın yolu ise akıl yürütmeden geçer. Düşünürü göre akıl yürütme ile insan istediklerini değiştirebilme gücüne sahiptir.

Epikuros için ruhun huzuru (ataraksia) bir hayat modelidir. Tüm endişelerden kurtulmanın ruha dinginlik vereceğini savunan Filozof, bu dinginliği sağlamanın yolunu kişinin kendisini duyusal zevklerden ve keyiflerden uzak tutarak sağlması gerektiğini düşünmez (Solomon ve Higgins, 2017:101). Ona göre insanın zevk ve keyif verecek şeylerin arkasında koşması son derece

⁸ Diogenes Laertios’tan (2015) öğrendiğimiz kadarıyla kendisi de oldukça sade, mütevazı bir yaşam sürmüştür.

“doğal” dır. Fakat önemli olan bunları yaşamın merkezi haline getirmemektir. Ruhun huzura kavuşması yani ataraksia için yapılması gereken doğal ve gerekli olmayan tüm hazları ortadan kaldırmaktır. Örneğin siyasi iktidar arzusunu gerçekleştirmek zor ve siyasi iktidar için mücadele etmek insana acı veriyorsa Epikuros’a göre kişinin yapması gereken şey siyasetten, kamu işlerinden uzak durmaktır. Çünkü bu durum Epikuros ve Epikurosçulara göre tamamıyla doğaya aykırı sayılır (bkz. Warren, 2017:523). Önemli olan gereksiz olandan kurtulmak, elde edilmesi zor olan hiçbir şeyi arzulamamaktır.

Epikuros’un siyasal düşünceleri: Kurtarıcı ve rahatlatıcı bir model

Genellikle hazzı merkez alan ahlak öğretisiyle ve gerektiğinde siyasetten ve kamu işlerinden uzak durmayı salık veren görüşleriyle ünlenen Epikuros, siyasi düşünceler tarihi bakımından “apolitik” olarak değerlendirilmiş ve hatta Epikurosçuluğun siyaset felsefesi tarihinde yer alıp alamayacağına ilişkin bir tartışma dahi yürütülmüştür. Bu tartışmaya, Epikuros’un siyasal etkinliği mutlak ya da koşulsuz bir kötülük gibi görmediğini ve birçok Epikurosçunun (Yunanlı olsun, Romalı olsun) aktif siyaset içinde yer aldığını söyleyerek nokta koyan Brunschwig (2011:300), Epikurosçuluğu “dünyadan vazgeçenlerin partisi olarak değerlendirmenin işi aceleye getirmek” olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca yazar, Epikurosçuluğa ilişkin bu basite indirgeyici imajın düzeltilmesi gerektiğini de ifade eder. Yazarın işaret ettiği düzeltmeyi yıllar önce 1840’ta Karl Marx yapmıştır. Epikuros üzerine çalışmasını doktora tezi olarak sunan Marx, düşünürün atomların sapması ve somut itme biçimleri saptamasından hareketle, bunun siyasette *anlaşma*, toplumsal biçimde ise *dostluk* olarak anlaşılması gerektiğine dikkat çekmiştir (Marx, 2013:72).

Bu görüşten hareketle Epikuros’un toplumsal ve siyasal düşüncelerinin atomcu fizik ve hedonist ahlak öğretisinden oluşan felsefesine doğrudan bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Yunan dünyasında geleneksel kurumlar ile değerlerin yıkıldığı, siyasal yaşamın geleneksel çehresinin ve özelliklerinin değiştiği bir dönemde yaşayan Epikuros, yaşadığı dönemin koşullarına uygun olarak “atomize toplum” anlayışını ortaya koymakta, bununla sınırlı kalmayıp, birbirlerine benzerlerle yani aynı düşüncüyü paylaşanlarla siyasal bir anlaşma ve toplumsal bir dostluk kurmaya çalışmaktadır (Ağaoğulları, 2004:406).

Epikuros’un atomize toplum anlayışı, o güne kadar kendi mutluluğunu *Polisin* mutluluğundan bağımsız görmeyen, kendini buna göre ayarlayan *yurttaşın* yeni durumunu temellendirmeye çalışır. Buna göre nasıl evrende atomlar tek başlarına iseler insanlar da evrende böyledir. Atomlar kendilerinde var olan bir yeti nedeniyle birbirleriyle çarpışıp birleşiyorsa,

insanlar da özgür istençleriyle bir araya gelerek toplumsal-siyasal kurumları oluştururlar. Yani Epikuros'a göre *Polis* atomlardan, bireylerden oluşan topluluklardır. *Poliste* siyaset de hukuk da özerk bireyler tarafından oluşturulur ve bireyler bunlarla bağlıdır.

Epikuros ahlakta olduğu gibi siyasette de hazcıdır. İnsanları atoma benzeten Epikuros, bütün insanların bencil olduklarını düşünür. Ona göre, her insan yalnızca kendi çıkarını gözetir. İnsanın kendi çıkarını gözetmesi ise başkasının çıkarının aleyhinedir. Her insan, bir başkası için kişisel yararını elde etmesinde karşısına dikilen bir engeldir. Bu nedenle insanlar arasındaki ilişkilerin temelini, birbirlerine zarar vermeye yönelik düşmanlık oluşturmaktadır (Bkz. Ağaoğulları, 2004: 406). İnsanlar kendi çıkarlarını gerçekleştirirken başkalarından zarar görmeyi engellemek için de devleti, *Polisi* kurmuştur. Yani *Polis* bireylerin iradeleriyle kurulmuş bir sözleşme ürünüdür. Bu sözleşmenin dayandığı temel mantık ise güvenliktir.

Siyasal olarak bir belirsizlik ve kaotik dönemin düşünürü olan Epikuros için güvenlik en önemli sorunlardan biridir. Düşünüre göre güvenliğin olmadığı bir yerde hazdan, keyiften, mutluluktan söz etmek mümkün değildir. Ahlak öğretisinin temelinde hazcılığı oturtan Epikuros'a göre siyasette de güvenlik en önemli haz kaynağıdır ve bu nedenle de Epikuros, devleti ve yasaları olumlamaktadır.

Dostluk da Epikuros ve izleyicileri tarafından aynı açıdan değerlendirilir. Dostluğun dünyayı dolaştığını ve bizi mutlu yaşam için uyanmaya çağırdığını dile getiren düşünür, dostluğu ve dostları güvenlik ihtiyacının bir gerekliliği gibi görür ve değerlendirir (Epikuros,2019:79). Dostluğa ve dostlara ilişkin bu vurgu, çöken *Polisin* yurttaşlar topluluğunun yerini almasıyla açıklanabilir. Epikuros ve izleyicileri, düşünürün “Bahçe”sinde bir tarikatı andırırçasına, ince ve derinleşmiş bir dayanışma içerisinde yaşamaktadırlar. Brunschwig (2011:300) bu dostlar topluluğunun yaşamlarını ve dayanışmalarını şu şekilde aktarmaktadır: “...hep birlikte ortak efendiye karşı kişisel hayranlık duyulur, beyinler ve yürekler kurtarıcı öğretilere katılır, hep birlikte, yardımlaşarak ve birbirlerine kardeşçe uyarılarda bulunarak bilgelik, mutluluk her türlü sıkıntıdan kurtulma yolları aranır”.

“Bahçe”sinde dostlarıyla, öğrencileriyle birlikte yiyip içerek, kendi düşüncelerini ve kendi doğrularını paylaşan ve bu biçimiyle yeni kuşaklar yetiştirmeye çalışan Epikuros var olan siyasal sistem içinde bir “karşı-toplum” oluşturmaktadır. Bir karşı-model olarak kendini dayatmayan bu karşı- toplum modeli, siyaset dünyasından çekilerek kendisini olumsuz yönde etkileyen siyasetteki kanlı kargaşayı ve saçmalıkları, hiç bitmeyen kirli iktidar mücadelelerini dışarıdan seyredebilir. Çünkü bu modele göre çok sık tanık olunduğu gibi siyaset, mutluluğa ve hazza engel olan bir

etkinliktir⁹. Fakat yine bu modelin kurucusu Epikuros'a göre eğer insan şan ve şöhrete düşkünse, iktidar olmaya meraklıysa ya da siyasal yaşama katılmaktan mutlu ise bu kişi siyasetle uğraşmalıdır.

3- Modern Zamanlarda Yeni-Epikuroşçuluk

Giriş bölümünde Fazıl Say'ın 1 Kasım 2015 Seçimlerinden sonra nasıl davranılması gerektiğine ilişkin söylediği ve Türkiye'de yaşayan birçok kesim tarafından kabul gören ve aynı zamanda birçok kesimin de duygularının ifadesi olan bu yaşam felsefesinin modern zamanlarda belirişi, "Epikuros'un yeniden tezahürü" veya daha iddialı bir tanımlamayla "yeni-Epikuroşçuluk" olarak adlandırılabilir mi? Çünkü Say'ın söyleminde somutlaşan dönemin konjonktüründen dolayı siyasetten ve kamusalda uzak durma, insanın yalnızca işine, gücüne ya da keyif alabileceği, mutlu olacağı şeylerle uğraşmaya odaklanması, ailesiyle, dostlarıyla mutlu zamanlar geçirmeye çalışması var olan siyasal koşullardan dolayı insanın kendine hakim olmasını, ölçülülüğü hedefler görünmekte ve birbirlerine benzerlerle bir siyasal anlaşmaya varmaya çalışmaktadır. Bu biçimiyle de olmak üzere bu görüşler, Helen döneminin Epikuroşçuluğunu çağrıştırmaktadır. Fakat burada asıl tartışılması gereken konu, bu yaşam felsefesinin adının modern zamanlarda ne olacağına ilişkin olmaktan öte, bu rahatlatıcı ve kurtarıcı yaşam bilgeliğinin modern devletlerde mümkün olup olmayacağı sorunsalıdır. Yani bir başka deyişle modern devletlerde bireyler siyasetten, kamusalda uzak durarak yalnızca keyif alabilecekleri, mutlu olabilecekleri işlerle uğraşarak bir yaşam sürdürme olanağına sahip midirler?

Bu soruya yanıt, modern devlette iktidarın kuruluş biçimiyle verilebilir. Ancak modern devletteki iktidar ilişkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için onun önceli "geleneksel devlet" in temel

⁹ Romalı Şair Lucretius (1974:206-207) Epikuros'un siyasete ilişkin görüşlerini şu dizelerle ifade etmektedir:

*"Krallar kentler kurdu; kendilerine
Güvence ve sığınak olarak, hisarlar.
Sürüleri, toprağı üleştirdirler gönüllerince
Güzel, güçlü ya da yetenekli kişilere.
Yakışıklılık övülesiydi çünkü. Ayrıcalığı vardı
Güçlülüğün. Mal tutkusunu, altının bulunuşu izledi.
Altın çarçabuk altetti güzeli, güçlüyü.
Çünkü güzel yüz ve güçlü gövde hiç kaçınmaz,
Zenginin ardına takılmaktan.
Oysa gerçek felsefeye uyan kişi
Ruhu erinç içinde, yaşayacaktır; nice zenginlikler
Bulacaktır alçakgönüllülükte, üstelik
Hiç yitirmeyecektir elindeki.
... Bırak, onlar tutkunun dar patikasında, bitkin
Boş çabalarını sürdürsün kan ter içinde,
Duyularına değil kulaktan dolma bilgiye,
Boş sözlere, yetkeye bağlandıklarından
Bir adım ileriye gidemeyeceklerdir eskisinden."*

özelliklerine, bu devletlerde iktidarın nasıl kurulduğuna, nasıl işlediğine ve modern biçimleriyle kıyaslandığında ne tür farklılıklar olduğuna göz atmak yerinde olacaktır.

Geleneksel devlet

Ulus Devlet ve Şiddet adlı eserinde Giddens (2008), geleneksel devletlerde iktidar ilişkilerini incelemekte ve bu ilişkileri modern devletlerdekiyle karşılaştırmaktadır. Giddens'a (2008:11) göre "sınıflara bölünmüş toplumlar" olarak geleneksel devletlerde "siyasal merkezin idari menzili oldukça düşüktür; bu nedenle siyasal aygıtın mensupları modern anlamda "yönet"mezler". Siyasal iktidarın modern devletlerde yoğun gözetleme, kapitalist girişim, endüstriyel üretim ve şiddet araçlarının denetimiyle geleneksel devletlerden ayrıldığını öne süren Giddens'a (2008: 41) göre, geleneksel devletler Eisenstadt'ın ayrımıyla, şehir-devletler; feodal sistemler, patrimonyal imparatorluklar; göçebe ya da fetih imparatorlukları ve 'merkezi tarihsel bürokratik imparatorluklar'dır".

Giddens (2008) kitabında, geleneksel devletleri modern devletlerden ayırt eden unsurları şöyle sıralamaktadır: Siyasal ve ekonomik alanların ayrışmaması, modern devletlere özgü sınıf çatışmalarının açık ve kurumsallaşmamış olması yani sınıf çatışmalarının olmayışı, emek piyasalarının yokluğu, mülkiyetin düşük satılabilirliği, yönetici ya da egemen sınıfların devlete doğrudan hâkim olması, yönetilenler üzerinde geniş ve despotik bir iktidarın söz konusu olması.

Bütün bunlarla birlikte geleneksel devleti modern devletlerden ayıran en önemli özelliklerden biri geleneksel devletlerde, devletin şiddet araçlarının denetimi üzerindeki tekel kurma iddiasının "kısmi" olarak gerçekleşmesi iken diğeri bölgesellik (territoriality)'dir. Siyaset bilimi literatüründe oldukça geniş bir yer tutan ve çokça tartışılan modern devletin ne olduğu ve modern devlette iktidar pratiklerinin nasıl yürüdüğüne ilişkin tartışmaların hemen hemen uzlaştığı konu modern devletin "şiddet araçlarının (tekelci) denetimi"ni (Pierson, 2015:23) elinde tutan yapılar olduğudur. Fakat bu durum geleneksel devletlerde "ordunun örgütlenme tarzı, taşımacılık, haberleşme ağının yavaş işlemesi, merkezi devlet aygıtının denetimi dışında varlığını sürdüren önemli askeri iktidar unsurlarının mevcudiyeti (örneğin yerel askeri güçler, göçebe savaşçı çeteleri, soyguncular, eşkıyalar, korsanlar, vb gibi) nedeniyle tam olarak geçerli değildir.

Geleneksel devletleri modernlerden ayıran diğeri bir özellik bölgeseliktir. İki devlet tipini birbirinden ayırmak için genellikle kullanılan iki terim bulunmaktadır. Bunlardan biri sınır boyları (frontiers) diğeri ise sınırlardır (boundaries). Modern devletler kesin ve belirlenmiş sınırlara sahip

olarak bütüncül yapılardır. Oysa geleneksel devletler sınırlardan ziyade sınır boylarına sahiptirler. Bu durum, geleneksel devletlerde parçalı bir yapının oluşumuna ve devlet sisteminin entegrasyonunun düşük seviyede gerçekleşmesine neden olmaktadır. Geleneksel devletler kesin sınırlarla değil aksine tam da sınırlarının tanımlı olmaması ile modern devletlerden ayrılırlar. Belli bir coğrafyada ya da bölgede hâkimiyet kurarlar fakat tebaa üzerinde tam manasıyla askeri ve idari yönetme kapasitesine sahip değillerdir.

Geleneksel devletlerde iktidar, kendi tebaasıyla genelde vergi ve askerlik üzerinden bağ kurmaktadır. Bu devletlerde tebaa, vergi ve askeri yükümlülükleri yerine getirdiğinde ve devlete de isyan etmediği, başkaldırmadığı durumlarda kendi içinde özerktir.

Teritoryal sınırların çok belirgin olmaması, yönetilenlerle hemen hemen yalnızca savaş ve vergi üzerinden –sınırlı- bir bağ kurması geleneksel devleti diğer birçok unsurun yanında modern devletten ayıran en önemli özelliklerdir. Geleneksel devletler bu parçalı yapıları ve sınırlı idari otoriteleri dolayısıyla “gözetleme” yetileri de gelişkin olmayan devletlerdir. Bu devletler, Giddens’in (2008) da işaret ettiği üzere modern devletlerin tersine kendi yönettiklerinin gündelik yaşamlarını düzenli olarak şekillendirme, denetleme, izleme ve belirleme yetisinden yoksundurlar.

Modern devlet

Yukarıda modern devletin ne olduğu ve modern devlette iktidar pratiklerinin nasıl yürüdüğüne ilişkin tartışmaların hemen hemen uzlaştığı konunun modern devletin “şiddet araçlarının (tekelci) denetimi”ni elinde tutan yapılar olduğu görüşüne yer verilmişti. Devlet kavramının ancak modern zamanlarda tam anlamıyla geliştiğini ileri süren Weber’e (1978: 56) ait olan bu tanımlamanın ilk formülasyonu modern devletin ilk kuramcısı olarak kabul edilen Thomas Hobbes’a (1993) (d.1588-ö.1679) aittir. Hobbes (1993) eserinde, İngiltere’deki iç savaşın sona ermesi için bütün yönetilenlerin üzerinde itaati sağlayacak ve ortak amaca yönlendirecek mutlak bir gücün varlığına işaret etmektedir. Yönetilenleri ortak bir amaca yönlendirecek bu ortak güç ya da mutlak güç (ki bu Leviathan’dır) bir kez kuruldu mu, hükmünü sağlamak için şiddete başvurur. Şiddeti uygulama gücünü elinde tutan bu ortak güç ancak bu şekliyle ülkede yaşayanlar üzerinde otorite kurar, barışı sağlar ve düşmanlarına korku salar. ‘Savaş devleti yarattı, devlet de savaşı’ tespitiyle devlet teorisine oldukça önemli katkılar sunan Tilly (1990) de modern devleti belli bir coğrafyada şiddet uygulayan örgütler olarak tanımlamaktadır.

Birçok devlet teorisyeni tarafından eleştirilen bu görüşe (modern devletin şiddet araçlarının tekeli denetimini elinde tutan yapılar olduğuna dair yaklaşım) rağmen (örneğin Giddens,1985; Mann 1993), modern devletin oluşumunda ve devlet iktidarının sürdürülmesinde ikinci en belirleyici özelliğin coğrafi veya jeopolitik bir kimlik oluşturması bakımından “bölgesellik” olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Bölgesellik, devletlerin yerleştiği fiziksel alanlardır ve bu alanlarda güçlerini ve meşru otoritelerini sürdürürler.

Egemenlik ise modern dönemlere Jean Bodin (d.1530-öl.1596) tarafından kazandırılmış bir kavram olmakla beraber, modern devletin diğer etmenlerle birlikte en ayırt edici kimliğidir. Bodin (1992) devletin egemenliğinin mutlak, bölünmez ve sürekli olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bodin’e göre egemenlik ‘mutlak’ bir yetkidir; çünkü devlet ve onu simgeleyen kral dışında hiçbir gücün buna karışmaya hakkı yoktur. Egemenlik kavramı, Poggi’nin (2016:30) tanımlamasıyla devletin “nüfus üzerindeki otoritesini başka hiçbir güce borçlu olmadığını iddia” ettiği, “hatta gerekirse böyle olduğunu kanıtladığı” alandır.

“Anayasallık” ve “Kişiler Üstü İktidar”, modern devlet fikrinin önemli unsurları olarak geniş kabul görmektedirler. Anayasallık fikri, modern devletin kurallarını belirleme, toplum ve ekonomiden ayrışma, iktidarın “kişiler üstü” olması, bürokrasi örgütü gibi özellikleri işaret etmektedir (bkz. Pierson, 2015:35). Otorite ve meşruiyet ise modern devletin yükselmesinde odak olmuştur. Hiçbir devlet salt baskıya, şiddete dayanarak yurttaşlarını yönetemez. Otorite ve meşruiyet kısa bir tanımla, “devletin uygulamalarının ve halktan taleplerinin kabul edileceği” anlamına gelmektedir (Pierson, 2015:39).

“Yurttaşlık” ise Antik Yunan’a kadar giden ve Fransız Devrimiyle yeniden siyaset sahnesine çıkan oldukça eski bir siyasal kavramdır. Yurttaşlığın en düzgün tanımı J.J.Rousseau (d. 1712-öl.1778) tarafından yapılmıştır. Rousseau (2006: 15), eskiden Site denilen şimdi Cumhuriyet adını alan, edilgin olduğu zaman devlet (etat), etkin olduğu zaman egemen varlık (souverain) olan devletin ortağı “egemen gücün birer üyesi olarak teker teker *yurttaş*” adını aldığını yazmaktadır. Yani yurttaş egemenin üyesidir. Modern devletlerde genelde kişinin doğduğu yer veya anne babasının yurttaşlığı ile edinilir. Yurttaşlık, belli kurallar yerine getirildiğinde egemen devlet tarafından da kişiye verilebilen bir statüdür. Nasıl kazanılır ya da nasıl edinilirse edilsin yurttaşlık en kısa tanımıyla, devlet ile onun üyeleri arasındaki ilişkiyi, hakları, görevleri, yaptırımları, vb. belirleyen temel kavramlardan biridir.

“Vergilendirme” modern devlet için son derece önemlidir ve hatta denilebilir ki modern devlet, önemli ve sürekli bir vergi geliri olmadan varlığını sürdüremez. Vergi, ansiklopedik anlamıyla devletin gerçek ve tüzel kişilere yüklediği ekonomik yükümlülük olarak tanımlanmaktadır (AnaBritannica C. 21, s. 620). Bütün devletlerin en önemli gelir kaynağını oluşturan vergilendirmenin başlıca işlevi devlet harcamalarını karşılamaktır. Vergilendirmenin tarihi oldukça eskidir ve bu tarih Sümer, Mısır Uygarlıklarına kadar gitmektedir. Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu vergilendirmeye hukuki boyut kazandıran devletlerdir. Ortaçağ Batılı geleneksel devletlerde cemaat üyeleri mensup oldukları kiliselere gelirlerinin bir kısmını kilise aşarı olarak ödemektedirler. Yine geleneksel bürokratik tarım imparatorlukları reayadan toprak ve tarım üzerinden vergi almaktadırlar (Örneğin Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarındaki Tımar, Dirlik ve İkta sistemi).

Vergilendirmenin tarihi oldukça eski zamanlara, eski devletlere kadar gitse de devletin yönettiklerinden vergi alması geleneksel devletlerde, modern devletlerde uygulanan biçimiyle aynı değildir. Geleneksel devletlerde vergi toplama işi, kral ya da sultan tarafından kendi altındaki birine ya ödüllendirme ya da satma biçiminde verilebilir. Bu devletlerde de harcamalar için özellikle de savaş söz konusu olduğunda kaynak sağlama son derece önemlidir ve hatta bu kaynağı sağlamak amacıyla oldukça acımasız yöntemlere başvurulabilir. Eski devletlerde vergi toplama moderninkiyle kıyaslandığında sistematik ve düzenli değildir. Çoğu zaman da bu kaynak toplama işi haraççılık ya da gasp biçimine bürünmektedir.

Günümüzde modern devlet vergilendirmeyi eşit ve genel bir ‘ilke’¹⁰ olarak uygulamakta, koyduğu vergiyi toplayabilmek için de yönetim mekanizması içinde ayrı bir aygıt oluşturmaktadır. Vergi koyan ile vergi alınan arasındaki aygıt ya da örgüt, modern devletin geleneksel devletlerden farklı olarak toplum üzerinde kurduğu izleme, gözetleme, denetleme ağının oldukça önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır.

Modern devletin “şiddet araçlarının (tekelci) denetimi, bölgesellik, egemenlik, anayasallık, kişiler üstü iktidar, kamu bürokrasisi, otorite/meşruiyet, yurttaşlık, vergilendirme” gibi temel unsurlar üzerinden oluşturulduğu üzerine geniş bir mutabakat bulunuyorsa da modern devlet bunlardan çok daha fazla bir şeydir.

¹⁰ Burada ‘ilke’ sözcüğündeki vurgu, modern devletlerin vergilendirme işini prensipte ‘eşit ve genel’ olarak uyguladığını iddia etse de, pratikte bu konuda çok da hakkaniyetli davranmadığına gönderme yapmak için kullanılmıştır. Modern devletlerde off-shore hesaplar ya da işini bilen muhasebeci ve finansal danışmanların varlığının, vergi kaçırma işlemlerinde etkili ve yaygın olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Modern devlet kendisini oluşturan bu unsurlarla birlikte, gündelik hayatların ve yaşam tarzlarının tüm alanlarına müdahale etme yetkisine sahip olmasıyla, vergilendirmeyle kişilerin gelirlerinin neredeyse yarısını almasıyla, doğum, evlilik ve ölümlerden başlayarak tüm işlemleri kayıt altına almasıyla, eğitimle, benzersiz bir zorlama gücüne, hatta hayat kurtarma ya da ölüm emri verme yetkisine sahip olmasıyla modern devlettir ve geleneksel devletten keskin sınırlarla ayrılmaktadır. Modern devlet, gelişen iletişim ve bilgi teknolojileriyle, kurum ve kuruluşlarıyla adeta Foucault'nun iktidar kuramında başvurduğu “panoptik”¹¹ fonksiyonlarla donanmaktadır ve bu fonksiyon ya da sistemlerle yurttaşlarını yönetmektedir.

Yönetilenlerin doğumdan ölüme kadar tüm yaşamlarını gözetleyen, denetleyen, kayıt altına alan mutlak erkle donanmış böyle bir siyasal otoriteden, modern devletin denetim ve baskısından kaçmak, uzak durmak mümkün müdür?

4-Modern Devlette Yeni Epikurosçuluk: Bir Mümkünsüzlük Hali

Epikuros siyasetten ve kamu işlerinden uzak, hazcılığa dayalı ahlaki öğretinin öne çıktığı felsefesini, Antik Yunan'ın yıkılıp yerine imparatorlukların kurulduğu, iktidarın otoriterleştiği, sosyo-politik belirsizliklerin arttığı bir konjonktürde oluşturmuştur. Bu felsefeyle Epikuros, *Polise* birlikte *Polise* ait değerlerini ve kimliğini yitiren Antik Yunan yurttaşına kurtarıcı ve rahatlatıcı bir yaşam modeli sunmuştur.

Fazıl Say ise 2002 yılında iktidara gelen ve her seçimde oylarını artırarak iktidarını pekiştiren, 16 Nisan 2017 Referandumu ve 24 Haziran 2018 seçimleriyle “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”ni kuran Cumhurbaşkanı ve partisi AK Parti'ye muhalif kesimlere, modern zamanlarda “yeni-Epikurosçuluk” olarak adlandırılabilir bir yaşam felsefesini salık vermektedir. Bu kesimler bu iktidarla, Cumhuriyet'e özgü kurumların, değerlerin, kimliklerin, statülerin, yaşam biçimlerinin yitip gittiği endişesini taşımaktadırlar. Sosyo-politik belirsizliklerin de arttığını düşünen bu kesimler, bu ortamda atomize olmakta, umutsuzluğa düşmekte ve bir kimlik bunalımıyla karşı karşıya gelmektedirler. İşte bu ortamda Fazıl Say bu kesimleri, Epikurosçu felsefe ve ahlaki öğretinin doğrultusunda mutlu olmak, rahat yaşamak için siyasetten, kamusalardan uzak durmaya çağırılmaktadır.

¹¹ Panopticism: Görülmeden görme.

Fazıl Say'ın sözleriyle gündeme gelen ve birçok kesim üzerinde etkili olan bu çağrı ve bunun temelini oluşturan felsefenin modern devlette uygulanabilirliği şüphelidir. Yukarıda modern devleti geleneksel devletten ayıran örgütsel ve kurumsal özelliklere değinilmişti. Modern devletleri bunlarla birlikte geleneksel olanlardan ayıran önemli diğer bir konu “gözetleme”dir. Giddens (2008:24), “gözetleme”nin birbiriyle ilişkili iki tür olguya tekabül ettiğini belirtir. Bunlardan ilki “hakkında toplandığı bireylerin eylemlerini yönetmek üzere kullanılabilen ‘şifrelenmiş bilgi’ birikimidir”. Bu, yalnızca bilginin toplanması değildir, bu bilgi aynı zamanda depolanmaktadır. Modern devletlerde bilgi gelişkin elektronik ve dijital sistemlerle hem toplanmakta hem de depolanmakta ve bireyler bu toplanan ve depolanan bilgiyle yönetilmektedir.

Gözetlemenin ikinci anlamı ise bireylerin eylemlerinin doğrudan izlenmesidir. Giddens (2008:25), “eylemlerin, sınırları açıkça belirlenmiş ortamlar içerisinde yoğunlaşması ve sıkılaştırılması, bu eylemlerin hâkim kesimler tarafından izlenebilme ve denetlenebilme derecesini de büyük ölçüde genişlettiğini” belirtmektedir. İç içe geçmiş olan “gözetleme”nin bu iki anlamı modern devletlerde en yüksek noktaya ulaşmıştır.

Modern devlet, bu gözetleme ve izleme faaliyetleriyle yönettiklerinin, yurttaşlarının her faaliyetini not alır, kaydeder, listeler, vergilendirir, damgalar, dinler, numaralandırır, ölçer, değerlendirir, izin verir, yasaklar, değiştirir, düzeltir ve cezalandırır. Yani bu devlet, yönettiklerini biçimlendiren, hatta inşa eden, onları yapılandıran oldukça aktif bir devlettir ve bu anlamıyla da bu devletten, iktidarından ve ürettiği siyasalardan uzak durmak, kaçınmak olanaklı değildir. Kişi uzak durmayı denese bile devlet onu bir şekilde bulur ve yaşamını düzenler.

Kişi veya yurttaş devletin ve iktidarın etkisinden ne kadar kaçınmaya çalışırsa çalışsın, gündelik hayatın hemen her alanında onunla yüz yüzedir. Trafikte, trafik polisi/zabitasıyla, doğum, aile veya miras işleri için nüfus dairesiyle, çoğu işinde vergi dairesiyle, yaşam alanında belediyeye, hakkını aramak için mahkemeye, sağlık sorunlarında Devlet hastaneleriyle, özel ya da devlet olsun eğitim politikasının tamamen iktidar tarafından belirlendiği okullarla, yine çoğunlukla iktidarın güdümünde olan her türden medya ve iletişim araçlarıyla günlük hayatta sürekli biçimde karşı karşıyadır.

İktidar tahlilleriyle sosyal bilimlerde büyük çığır açan Foucault (2003) iktidar ilişkilerinin, devletin merkezinde yer aldığı siyasal alana indirgenmesine karşı çıkmaktadır. İktidarın tüm toplumsal ilişkilere içkin olduğunu düşünen Foucault'ya göre iktidar, bir zincir ve ağ olarak tüm toplumsal alana yayılmıştır. Foucault'ya göre devlet, tek iktidar alanı olarak bütünsel bir yapı

göstermek yerine çoklu ve çoğu durumda birbiriyle çelişen ilişkiler alanıdır. Devlet merkezli, bütüncül iktidar mekanizmalarından ziyade Foucault, iktidarın daha çok mikro-fiziğiyle ilgilenmiştir. Modern iktidarı “biyoiktidar” olarak analiz eden Foucault, doğum-ölüm oranları, hastalık, üretim, yaşlıların durumu, sigorta sistemi, insanın çevreyle olan ilişkileri, coğrafya, iklim vs. nüfusa ilişkin bütün verilerin modern iktidarın alanına dâhil olduğunu, bu özelliğiyle modern iktidarın yaşamı tüm çeşitliliğiyle ve bağlamıyla kavradığını belirtir (2008: 250). İktidar artık nüfusun yaşamını merkezine almıştır. Ama klasik modeldeki gibi onu baskılayan değil, tam tersine onu üreten, çoğaltan ve verimli kılan bir teknikler bütünüyle onu örgütleyen ama aynı zamanda denetleyen, kontrol eden, değiştiren ve dönüştüren bir yapıya bürünmüştür. Foucault’da modern iktidar, toplumsal ve siyasal anlamıyla “nüfus” üzerinden, nüfusun “yaşam”ı üzerinden işletilir. İktidar, yaşamı merkeze alarak insan hayatının bütün bileşenlerine işleyebilmektedir.

Özcesi modern zamanlarda, bireyin ev yaşamından, sosyal ilişkilerine ve iş hayatına kadar yaşamın her ayrıntısının iktidar ilişkilerince belirlendiği günümüz dünyasında, iktidar ilişkilerinden azade ve dolayısıyla siyasal alanının dışında bir yaşam mümkün görünmemektedir.

SONUÇ

Bu makalede Helen Dönemi’nin ünlü okullarından birinin kurucusu olan Epikuros’un hedonist ahlaka dayalı öğretiyi oluşturduğu felsefesinin siyasal yönünün uygulanabilirliğinin, Fazıl Say’ın ifadelerinden hareketle, 2000’li yılların Türkiye’inde yani modern zamanlarda, modern devlette mümkün olup olmadığı tartışılmıştır. Epikuros, felsefesini Antik Yunan kent devletlerinin yani *Polisin* yıkılıp yerine yeni imparatorlukların kurulduğu siyasal ve toplumsal belirsizliklerin ve güvensizliklerin arttığı bir dönemde oluşturmuştur. Ahlaki öğretilerinde bireye mutlu olmak için siyasetten ve kamusalardan uzak durmayı öğütleyen Epikuros’un felsefesi, risklerden kaçınmayı hedef alan bir felsefedir. Bu yönüyle de kurulu düzeni değiştirmeyi amaçlamaz. Epikuros var olan siyasal düzeni olduğu gibi kabul eder. Fakat verili siyasal düzenden rahatsız olan kesimlere de acı çekmemeleri, mutlu olmaları için bu düzenden ve düzenin kurumlarından uzak durmalarını salık vererek rahatlatıcı ve kurtarıcı bir yaşam bilgeliği sunar.

Fazıl Say da düzenden acı çekenlere, verili siyasal düzen karşısında değişim umudunu yitirenlere, kimlik ve statü kaybına uğrayanlara Epikuros’un felsefesine benzer öğütler vermektedir. Fakat burada önemli bir fark söz konusudur. Fazıl Say, mutlu, huzurlu olmak için var olan siyasal düzenden rahatsız olanlara siyasal yaşamdan uzak durmalarına dair salık verdiği sözleri 2000’li yılların hatta 2015 yılının Türkiye’inde söylemektedir. Bu anlamda da bu sözlerin ya da bu

sözlerin dayandığı yaşam felsefesinin, modern devletin oldukça gelişkin iktidar kurma, geliştirme, yayma ve hayatın her alanına nüfuz etme özelliği karşısında uygulanabilirliği oldukça tartışmalı hatta mümkün görünmemektedir.

Bu “mümkünsüzlük hali”ni modern devletin kuruluşu, yapısı ve işleyişi ortaya çıkarmaktadır. Modern devlet veya modern iktidar, kurumsal ve örgütsel yapısıyla, yoğun gözetleme, izleme ve denetleme mekanizmalarıyla yaşamın her alanına nüfuz etmekte, onu belirlemekte, biçimlendirmekte ve hatta yaşamın neredeyse her alanını inşa etmektedir. Kişi mutlu olmak, acı çekmemek üzere siyasaldan ya da kamusalından uzak durmayı hedeflediğinde dahi bu eylemiyle yalnızca var olan iktidarı ve iktidar pratiklerini yeniden üretmekte, bu yönüyle de siyasetten uzak durduğunu düşündüğü noktada aslında siyasetin tam da içinde kalmaktadır.

Kaynakça

- Ağaoğulları, M.A. (2004). Kent Devletinden İmparatorluğa. 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Ana Britannica, (2004). İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Anderson, P. (2017). Antikiteden Feodalizme Geçişler. Çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brunschwig, J. (2011). “Epikürosçuluk”. İçinde: P. Raynaud, S. Rials (Haz.). Siyaset Felsefesi Sözlüğü. 2. Baskı, çev. İ. Yerguz, N.K. Sevil, E. Ergun, H. Dilli, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bodin, J. (1992). On Sovereignty. Çev. L. H. Franklin, Cambridge: Cambridge University Press, GB.
- Copleston, F. (1996). Felsefe Tarihi Helenistik Felsefe. 2. Baskı, çev. A. Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Epiküros. (2019). Özdeyişler Mektuplar ve Aforizmalar. İstanbul: Arya Yayınları.
- Foucault, M. (2003). İktidarın Gözü. Çev. I. Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2008). Toplumunu Savunmak Gerekir. Çev. Ş. Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Giddens, A. (2008). Ulus- Devlet ve Şiddet. 2.Baskı. Çev. C. Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Hobbes, T. (1993). Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti. Çev. S. Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kışlalı, A.T. (1984). “Eski Yunan’da Demokrasi ve Demokratik Düşünce”, Amme İdaresi Dergisi, (17/1): 63 – 77.
- (http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/b7134683221c2c0_ek.pdf?dergi=Amme%20Idaresi%20Dergisi. Erişim tarihi, 10.08.2018).
- Laertios, D. (2015). Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri. 6. Baskı, çev. C. Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lucretius (1974). Evrenin Yapısı (De Rerum Natura). Çev. T. Uyar, T. Uyar. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Mann, M. (1993). “The Sources of Social Power”, Vol.2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914. Cambridge: Cambridge University Press.

- Marx, H. K.(2013). Demokritos ile Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayırım. Çev. S. Babür, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Solomon, R. C. ve Higgins, K. M. (2017). Felsefenin Kısa Tarihi. 3. Baskı. Çev. M. Topal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pierson, C. (2015). Modern Devlet. 2. Basım, çev.N. Kutluğ, B. Erdoğan, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Poggi, G. (2016). Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği. 5. Baskı. Çev. A. Babacan, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2012). Toplum Sözleşmesi. 9. Basım, çev. V. Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tilly, C. (1990). Coercition, Capital, and European States. AD 990-1990. Oxford: Blackwell.
- Warren, J. (2017). "Epikourosçuluk". İçinde: U. Eco (Ed.), Antik Yunan, çev. L. T. Basmacı, 519- 528, İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Weber, M. (1978). Economy and Society. Vol:1, Berkeley: University of California Press.
- Yalçınkaya, A. (2016). "Yunan Uygarlığı İçinde Polis ve Siyaset". Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler. İçinde: M. A. Ağaoğulları (Ed.), 7. Baskı, 23-90, İstanbul: İletişim Yayınları.